

דרום תל-אביב: שטח הפקר או "הרפובליקה האפריקנית הראשונה בציון"? יחס התושבים לאפריקנים המתגוררים בשכונה

דן סואן ומלי שחורי ביטון

תקציר

המאמר עוסק בסוגיה העומדת על סדר היום הציבורי בישראל מאז 2010 – מערכת היחסים הקשה, המלווה אלימות פיזית ומילולית, בין תושביה היהודים של שכונת התחנה המרכזית הישנה בתל-אביב לבין תושביה האפריקנים - מהגרים מבקשי מקלט שרובם הסתננו ארצה דרך הגבול המצרי באורח בלתי חוקי. המחקר ששימש בסיס למאמר מבוסס על דגימת 172 נחקרים יהודים שגילם נע בין 18 ל-75 שנה. המחקר בדק שתי שאלות: (1) עד כמה רווחת בקרב תושבי השכונה היהודים תחושת איומם של המסתננים על פרנסתם ועל רווחתם האישית, ועד כמה מהווים המסתננים לדעתם סיכון לזהותה הלאומית של המדינה; ו-(2) באיזו מידה רואים עצמם תושבי השכונה חשופים למצבים, תחושות וסיכונים אחרים המהווים עליהם איום.

המאמר מתחקה אחר תחושת האיום הסמלי בשכונה, אחר החשש מקרבנות, קלקלה, סיכון נתפס, חשיפה לפשיעה ומצוקה פסיכולוגית. בסיום המאמר המחברים מביעים את דעתם באשר לרקע לאלימות שבאה לידי ביטוי בשכונה.

מילות מפתח: מהגרים מבקשי מקלט, מסתננים, עובדים זרים, זהות לאומית, שנאת זרים, איום סמלי, איום ממשי-כלכלי, סיכון נתפס, קרבנות

פרופ' דן סואן, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון; סמינר הקיבוצים – המכללה לחינוך, לטכנולוגיה ולאמנויות
פרופ' מלי שחורי ביטון, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון

פתח דבר

ההסתננות מאפריקה לישראל

הזרז או המזנק שהניע את כותבי המאמר להיכנס למחקר השדה בשכונה דרום תל-אביבית, שעניינה נדון להלן, הוא עלייתה של אותה השכונה לכותרות העיתונות הכתובה והאלקטרונית כמו גם לכלי התקשורת האחרים החל משנת 2010. הנושאים שעלו לכותרות היו אלימות קשה שהפגינו תושבי השכונה כלפי מסתננים המתגוררים בה, שורת הפגנות אלימות שהתקיימו בשכונה כנגד המסתננים ופנייה של גוף מטעם תושבי השכונה לבג"ץ על-מנת שיוציא צו שיגביל את התיישבות המסתננים בשכונה. נראה לכותבי המאמר שמעבר לעניין הציבורי הגדול בפרשה, עצם המתיחות העזה וההתנגשויות בין שתי קבוצות האוכלוסייה בשכונה ראויות למחקר. יש להבהיר מלכתחילה שלא יתקיים כאן דיון במקורות ובמשמעות המונח של "מסתננים" בו משתמשים המחברים לתיאור האפריקנים בשכונה הנחקרת (ראו אצל ברכה, תשנ"ח: 333). לעניין זה אימצו המחברים את ההגדרה הלשונית התמציתית של מילון אבן שושן (אזר, 2004): "מסתנן: מי שעובר מארץ אחת לארץ שכנה בחשאי ובגנבה, מברח גבולות". במקרה הקונקרטי של המסתננים בהם עוסק מאמר זה מדובר במי שחצו ברגליהם את הגבול לישראל מחצי האי סיני שהוא טריטוריה מצרית.

עם זאת, את המחקר הנוכחי יש לראות על רקע בעיה רחבה יותר: חדירתם המתרחבת והולכת של מסתננים לישראל מארצות אפריקה בשנים 2006-2012, חדירה שהחלה להיבלם בשנת 2012 ונעצרה ב-2013. כך לדוגמה, על-פי רשות האוכלוסין וההגירה בישראל (2014), בשנת 2006 הסתננו מארצות אפריקה לישראל דרך הגבול המצרי רק 2,743 בני אדם. לאחר מכן החל הגידול בממדי ההסתננות עד שזו נעצרה. ב-2014 מספרם מוערך בכ-64,500, רובם המוחלט מאריתריאה ומסודן. על-פי הערכת הרשות מתגוררים בשכונה 15,000-17,000 מהם (רשות האוכלוסין וההגירה, 2014: 4).

מנקודת מבטה של החברה הישראלית יש לראות בהסתננות לישראל מארצות אפריקה חלק מתהליך רחב יותר של הגירת זרים לישראל כדי למצוא בה את פרנסתם. היקף התהליך גדל מראשית שנות ה-90 ועד ראשית העשור השני של המאה ה-21 פי עשרה (Ternovtsov & Soen, 2011: 344-345). בדיון שנערך בוועדת הכנה לבעיית העובדים הזרים במאי 2003 דיווח ראש מינהל העובדים הזרים במשרד העבודה והרווחה, כי באותה שנה הונפקו 21,000 היתרים לעובדים זרים בענף הבנייה, 28,000 היתרים בענף החקלאות ו-38,000 בענף הסיעוד (הכנסת, 2003). דיון זה הביא את הממשלה, בסופו של דבר, להכרזה על "מדיניות סגירת השמים", שנועדה להביא לצמצום שיעורם הכולל של העובדים הזרים בישראל (קמפ וכפיר, 2012). ראוי לציין שמספרם של הזרים העובדים בישראל שלא כחוק, גדול בהרבה ממספרם של העובדים כאן כחוק. כך, למשל, הועסקו בישראל בשנת 2012 74,778 עובדים זרים כחוק. מספרם של מי שהועסקו שלא כחוק עמד אז על 109,118 (רשות האוכלוסין וההגירה, 2012: 3). הללו היוו כבר בשנת 2007 8% מכוח העבודה בישראל (Raijman, 2010: 11). בין הארצות המפותחות נחשבת כיום תלותה של ישראל בעובדים זרים בין העמוקות ביותר (קמפ ורייכמן, 2007).

בעקבות כניסה מסיבית זאת של עובדים זרים, חלה הרעה מהירה ביחסו של הציבור הישראלי לקבוצות מהגרי העבודה בכלל (Pedazur & Yishai, 1999; Raijman, 2010; סמיונוב ולרנטל, תשס"ה), דבר שבא לידי ביטוי בעיקר באמצעי התקשורת השונים. ריכוזם הגבוה של אפריקנים חסרי כל, מסורבי זכות שהייה בארץ ומשוללי אפשרות חוקית לעבודה והשתכרות הוליד מתיחות קשה בין התושבים הוותיקים של האזור לבין האפריקנים שנדחקו אליו. תחושת

חוסר האונים של התושבים המקומיים התבטאה באמירות חריפות, כגון: "הפכנו למבקשי מקלט ופליטים בשכונות שלנו" (מורג ואפרים, 2012). מתיחות זאת הייתה פועל יוצא של גורמים אחדים שחברו זה לזה, בהם תחושה קשה של המקומיים שהאפריקנים מאיימים על פרנסתם ועל מגוריהם (ברנר ופיילר, 2012; פרץ, 2014; כספית, 2013), הידרדרות קשה בביטחון התושבים (מורג ופיילר, 2012; כספית, 2013; גלזר, 2014), ומעורבות גבוהה של האפריקנים בפשיעה, הן נגד רכוש והן נגד גופו של אדם (הוועדה לבחינת בעיות העובדים הזרים, 2012), תחושה שהאפריקנים מהווים איום על צביונה היהודי של המדינה (כספית, 2013) ותחושה שהאפריקנים תורמים תרומה גדולה לזוהמה ולהזנחה בחזות השכונה (כספית, 2013).

המתיחות מצאה לה פורקן לא רק באמירות, אלא בצורות שונות אחרות. אחת מהן הייתה פנייה בעתירה לבג"ץ בשנת 2013 בבקשה שהמדינה תחויב שלא לשחרר מסתננים הנתונים במשמורת, אלא בתנאים שיבטיחו כי הללו לא יגיעו לשכונות בדרום-תל-אביב. בעתירה תוארה הפגיעה החמורה שפגעו המסתננים בזכויותיהם של תושבי השכונה הוותיקים לחיים, לכבוד, לעיסוק ולשוויון. בין היתר צוטטו בעתירה גם דבריה של השופטת עדנה ארבל, שכתבה כי "לא ניתן להתעלם ממצוקתם וזעקתם של תושבי אזור דרום-תל-אביב ומהקשיים אותם הם חווים בעקבות השינוי הדמוגרפי באזור מגוריהם" (האתר הקהילתי של שכונות דרום-תל-אביב, 2013). צורה אחרת הייתה התאנות פיזית לאפריקנים, בין באמצעות התקפות אלימות באלות ובגז, בין באמצעות יידוי בקבוקי תבערה לדירותיהם של המסתננים (מורג ואפרים, 2012; גלובס, 2012; ברנר ופיילר, 2012; גרונר, 2013). צורה נוספת הייתה הפגנות סוערות שנועדו מצד אחד לבטא את סלידתם העמוקה של תושבי השכונות מהאפריקנים, ומצד שני נועדו לגייס את דעת הקהל לתמוך בעמדתם (זיתון, 2010; גורן, 2011; ברנר ופיילר, 2012).

החמרה זו ביחסו של הציבור הישראלי לעובדים הזרים, שהמסתננים מהווים חלק מהם, מיוחסת במחקרים בדרך כלל לשני סוגי איום המעוררים את האנטגוניזם: ראשית, תחושתם של הישראלים הנמצאים בתחתית הפירמידה החברתית, שנזכרותם של העובדים הזרים והמסתננים בתוכם, העמיקה את בעיית העוני והאבטלה בארץ, והם מאיימים על פרנסתם ברמה האישית (קריצמן-אמיר, 2013, 2014; קמפ וכפיר, 2012; Reichman, 2010; Pedahzur & Yishai, 1999). שנית, תחושתם של רבים בציבור הרחב, שהעובדים הזרים מהווים איום על הזהות הלאומית של ישראל ובכך הם מסכנים את קיומה כמדינה יהודית (קריצמן-אמיר, 2013, 2014; קמפ וכפיר, 2012; רוזנהק, 1999; סמיונוב ולרנטל, תשס"ה; Reichman, 2010; Pedahzur & Yishai, 1999), וזאת למרות שלכאורה מספר העובדים הזרים בישראל קטן משמעותית לעומת קבוצות אחרות של תושבים לא יהודים שמשקלם בקביעת אופיה הלאומי של המדינה גדול בהרבה.

זהו אם כן צידו האחד של המטבע: רישומו של המפגש עם העובדים הזרים האפריקנים על הציבור הישראלי. במקביל הקדישה ספרות המחקר תשומת לב גם לצדו השני של המטבע (שלא יידון במאמר זה) - רישומו של המפגש בין שני הצדדים על העובדים הזרים האפריקנים בישראל (צבר, 2008) והתארגנותם ההדרגתית לבניית מארג של התאגדויות ומערכות תמיכה חברתית ויצירת עוגן שייכות ובית חלופי.

בהקשר זה יש לציין שגם בארצות אחרות, ריכוזים גבוהים של עובדים זרים, בין חוקיים ובין בלא מעמד חוקי, מעוררים לא אחת תחושת תחרות ואיום בקרב האוכלוסיות המקומיות. תחושה זו מקורה הראשוני בשנאה כלפי זרים ומיעוטים בכלל (קסנופוביה וגזענות), שנמצאה יציבה לאורך זמן רב בארצות המערב והתחזקה בדור האחרון עוד יותר (Bohenke, Hagan & Helffer, 1998; Canetti-Nisim & Pedahzur, 2003; Reynolds, 1987; Nyamnjoh, 2006; Ford,

(1992). איבה זאת מוסברת בין השאר באמצעות תאוריית הקונפליקט הממשי (Realistic group conflict theory), שנוסחה על-ידי שריף (Sherif, 1966). על-פי תאוריה זו, כאשר קבוצת חוץ כלשהי מהווה איום על משאבים מוגבלים כלשהם העומדים לרשות קבוצת הפנים, יצמחו כנגדה רגשות ועמדות שליליים (Horowitz & Rabbie, 1989). אולם יש לכך גם הסברים אחרים, בהם כאלה הרואים באיבה פועל יוצא של התנגשות תרבויות בין התושבים המקומיים לזרים או תפיסת התושבים המקומיים שהעובדים הזרים מאיימים על לאומיותם (Wimmer, 1997) הדברים אמורים, אם כן, לאו דווקא בישראל, אלא ברחבי העולם כולו. תחושה זו מצמיחה עוינות ואפילו איבה לזרים בארצות שבהן הם נמצאים במספרים גדולים (Quillian, 1995; Stephan & Stephan, 2000; Scheepers, Gijssberts & Coenders, 2002; McLaren, 2003; Rajman & Semyonov, 2004; Semyonov, Rajman, Yom-Tov & Schmidt, 2004; Semyonov, Rajman & Gorodzeisky, 2006; Kaya & Karakoc, 2012). כך, אם כן, בארצות זרות וכך גם בישראל.

המחקר

המחקר מבוסס על דגימת תושבים באזור שכונת נוה שאנן והתחנה המרכזית הישנה וסביבתה (שכונת שפירא). לפי הערכות משוקללות של משרד הפנים, המשרד לביטחון פנים, העירייה ומוקד הסיוע לעובדים זרים, התגוררו ברובע בשנת 2010 בין 15,000 ל-17,000 מסתננים ומבקשי מקלט אפריקנים (נתן, 2012: 2). על-פי הערכת עיריית תל-אביב-יפו התגוררו ברובע בשנת 2012 כ-25,000 מסתננים ומבקשי מקלט אפריקנים. באוגוסט 2013 ראתה אור בעיתונות כתבה שציטטה הערכה שבשכונות דרום תל-אביב התגוררו אז כ-35,000 פליטים אפריקנים, רובם בשכונות נוה שאנן ושפירא (בן-דיין, 2013).

מטרת המחקר הנוכחי היא לבחון שתי שאלות: (1) עד כמה רווחת בקרב תושבי השכונה תחושת איום על-ידי המסתננים על פרנסתם, רווחתם, ועד כמה מהווים המסתננים לדעתם סיכון לזהותה הלאומית של המדינה; ו-(2) שאלה זו קשורה לחלקה הראשון של השאלה הראשונה: באיזו מידה רואים עצמם תושבי השכונה חשופים למצבים, תחושות וסיכונים המהווים עליהם איום. במסגרת זו אמור המחקר להתחקות אחר שורה שלמה של גורמים: תחושת איום סמלי, תחושת איום ממשי-כלכלי, חשש מקרבנות, קלקלה (disorder), סיכון נתפס, חשיפה לפשיעה, מצוקה פסיכולוגית. כל אלה רעות חולות שיש בהן כדי להסביר את העוינות. עוד נבדקה הלכידות הקהילתית של תושבי השכונה הוותיקים על מנת לראות באיזו מידה הושפעה מכך.

שיטה

תיאור המדגם: פרופיל אישי-דמוגרפי-כלכלי

במדגם נוחות ששימש את המחקר, נכללו 172 נחקרים יהודים. המדגם אינו מתיימר להיות ייצוגי במלוא המובן הסטטיסטי, היות וקיים חשש של מתאם מסוים בין הנכונות להשתתף במחקר לבין אופי עמדותיהם של המשתתפים. עם זאת, קיים בין המשיבים ייצוג של שכבות אוכלוסייה בעלות תכונות אישיות שונות. גיוון זה מבטיח שונות סבירה בתוך המדגם כולו.

טווח גילם של המרואיינים נע בין 18 ל-75 שנה. גילם הממוצע - 33.07 ש' (ס"ת: 13.27). שיעור הנשים במדגם - 57% ואילו שיעור הגברים - 43%. ותק המגורים הממוצע בשכונה עומד על 14.55 ש' (ס"ת: 13.34), כשהוותק הגבוה ביותר עומד על 63 שנים. כ-89% מהנחקרים הם ילידי ישראל. למעלה ממחציתם הם צברים בני דור שני, שגם אביהם ו/או אימם היו ילידי

ישראל. קצת יותר ממחצית הורי הנחקרים ילידי ישראל הם ממוצא אירופאי/אמריקאי, וקצת פחות ממחציתם הם ממוצא אסייתי/אפריקאי. כמחצית הנחקרים הגדירו עצמם חילונים, כ-28% מסורתיים, וכ-22% דתיים או חרדים. כ-49% ציינו שהשכלתם היא תיכונית חלקית או מלאה, וכ-46% ציינו שהשכלתם אקדמית או שהם סטודנטים; כ-5% לא למדו כלל או היו בעלי השכלה יסודית בלבד. כ-70% הגדירו את מצבם הכלכלי כבינוני, כ-26% הגדירוהו כנמוך וכ-5% הגדירוהו כגבוה. עם זאת, כ-63% ציינו שהכנסתם נמוכה מן הממוצע במשק, כ-10% ציינו שהיא דומה לממוצע במשק וכ-27% ציינו שהיא גבוהה מן הממוצע במשק. כ-70% מהנחקרים השיבו שהם מועסקים באופן מלא, כ-12% השיבו שהם מועסקים חלקית, וכ-17% השיבו שאינם מועסקים כלל. כ-43% מהנחקרים השיבו שהם מתגוררים בשכירות, כ-35% בדירות שבבעלות הוריהם, וכ-22% בדירות שבבעלותם. כ-48% מהנחקרים היו נשואים או חיו בזוגיות, כ-46% היו רווקים וכ-6% היו גרושים, פרודים או אלמנים.

הפרופיל החברתי-כלכלי של השכונה המשוורטט בשנתון הסטטיסטי של עיריית תל-אביב-יפו (2013: 172) מצביע על כך שהיא נמנית עם האשכול החברתי-כלכלי השלישי (בסולם של 1-10, כאשר 1 הוא הנמוך). שיעור המשתכרים מעבודתם כפליים מעל השכר הממוצע עומד בה על 2.6% בלבד. מנגד, שיעור העובדים בה במשלח יד אקדמי או מינהלי עומד רק על 8.5%. זוהי אפוא שכונת שוליים מובהקת מנקודת מבט סוציולוגית.

במידת הדתיות אפשר להעמיד מול הנתונים השכונתיים את הנתונים הארציים על-פי הסקר החברתי של הלמ"ס (2012). מתוך הנתונים מסוף דצמבר 2011, 43% מהיהודים בני 20 ומעלה הגדירו עצמם כחילונים, 23% הגדירו עצמם כמסורתיים לא-כל-כך דתיים, 15% הגדירו עצמם כמסורתיים דתיים ו-10% הגדירו עצמם כדתיים. מכאן עולה, אפוא שבהשוואה לאוכלוסייה הארצית משקל החילוניים בשכונה גבוה בכ-6%.

כלי המחקר

כאמור לעיל ביקשו החוקרים לבדוק באיזו מידה חשים תושבי השכונה, שהמסתננים המתגוררים בה מהווים איום על פרנסתם ורווחתם. במסגרת זו נבדקו תחושות, חששות והערכות הרווחות בשכונות שוליים, כדלהלן:

*** תחושת האיום הסמלי**

תחושה זו נבדקה באמצעות שתי שאלות:

1. באיזו מידה את/ה מסכים/ה עם האמירה, שבעתיד יהיה מספר העובדים הזרים בישראל כל-כך גדול עד שהם יהוו איום על הרוב היהודי במדינה?
 2. באיזו מידה את/ה מסכים/ה עם הדעה שישראל צריכה להיות מדינה יהודית?
- ציון השאלות נעשה באמצעות סולם שנע מ-1 עד 7 (1 פירושו "לא מסכים בכלל" ו-7 פירושו "מסכים מאוד").

*** תחושת האיום הממשי-כלכלי**

תחושה זו נבדקה באמצעות שלוש שאלות:

1. ציין/י באיזו מידה, לדעתך, משפיעים העובדים הזרים לרעה על גובה הכנסתך או על משכורתך?
2. ציין/י באיזו מידה, לדעתך, משפיעים העובדים הזרים על הזדמנויות התעסוקה שלך?
3. ציין/י באיזו מידה, לדעתך, משפיעים העובדים הזרים על הזכויות הסוציאליות ועל הרווחה החברתית שלך?

שלוש השאלות נבדקו בנפרד לגבי שלושה מישורים: המישור האישי, המישור השכונתי והמישור הכלכלי ארצי. שאלות אלו נשענו על שאלות שנכללו במחקרם של סטפן וחבריו (Stephan, Ybarra, Martnez, Schwarzwald & Tur-Kaspa, 1998). התשובות נמדדו באמצעות סולם שנע מ-1 עד 7 (1 פירושו "אינו משפיע כלל" ו-7 פירושו "משפיע מאוד מאוד").

* החשש מקרבנות

החשש מקרבנות נמדד באמצעות 13 שאלות שהקיפו היבטים שונים של פגיעות ואלימות. השאלות נשענו על שאלות שהוצגו בשלושה מחקרים (Franklin, Franklin & Fearn, 2008; Jackson, 2005; Gray, Jackson & Farrall, 2008). התשובות נמדדו באמצעות סולם שנע בין 1 ל-5 (1 משמעו "כלל וכלל לא" ו-5 משמעו "מאוד מאוד").

* קלקלה (disorder)

הקלקלה השכונתית כפי שהיא נתפסת בעיני הנחקרים נמדדה באמצעות 11 שאלות שונות שהוצגו לנחקרים. השאלות נשענו על שאלות שהוצגו בשני מחקרים (Franklin et al., 2008; Gray, Jackson & Farrall, 2011). המונח קלקלה כולל הרבה יותר מאי-סדר במשמעותו הבסיסית. הוא מקיף גם הזנחה ואנומליה חברתית, כמו ונדליזם, לכלוך וזבל, גרפיטי, שוטטות בעלי חיים ברחובות, בעיות תנועה ברחובות, שוטטות של שיכורים ומסוממים וכיוצא באלה. התשובות נמדדו באמצעות סולם שנע מ-1 עד 4 (1 פירושו "לא מהווה בעייה בכלל" ו-4 פירושו "מהווה בעייה רצינית").

* סיכון נתפס

הסיכון הנתפס נמדד באמצעות שלוש שאלות שהוצגו לנחקרים:

1. לנוכח נוכחותם של מסתננים בשכונתך, עד כמה אתה מרגישה בטוחה/ כשאתה/ מסתובבת/ לבדך בשעות היום בסביבת מגוריך?
2. לנוכח נוכחותם של מסתננים בשכונתך, עד כמה אתה מרגישה בטוחה/ כשאתה/ מסתובבת/ לבדך בלילה בסביבת מגוריך?
3. לנוכח נוכחותם של מסתננים בשכונתך, עד כמה אתה מרגישה בטוחה/ כשאתה/ או מישהו מבני משפחתך נמצאים לבד בלילה?

השאלות נשענו על שאלות שהוצגו בין השאר במחקר של וילקוקס ראונטרי (Wilcox Rountree, 1998). התשובות נמדדו באמצעות סולם שנע מ-1 עד 4 (1 משמעו "מאוד בטוח" ו-4 משמעו "מאוד לא בטוח").

* חשיפה לפשיעה

בהמשך לנושאים האחרים שנבדקו באמצעות השאלון ונדונו לעיל, הוצגו לנחקרים תשע שאלות, שמטרתן לא הייתה לעמוד על תחושות הנחקרים, אלא לבדוק האם נפלו קרבן למעשה פשע כלשהו בשכונה, ואם כן – מה היה אופיו.

1. האם היית קרבן למעשה פשע כלשהו בשכונה על-ידי תושב זר (מסתנן)? (א) כן; (ב) לא
2. האם הייתה זו: (א) פגיעה גופנית; (ב) פגיעה ברכוש; (ג) פגיעה מינית; (ד) משהו אחר ...
3. אם נפגעת, האם (א) אתה/ מכיר את מי שפגע בך? (ב) לא מכירה
4. האם מישהו מבני משפחתך היה קרבן למעשה פשע כזה בשכונה? (א) כן; (ב) לא

דרום-תל-אביב: שטח הפקר או "הרפובליקה האפריקנית הראשונה בציון"? הגירה 6 | תשע"ו

5. אם כן, האם הייתה זו: (א) פגיעה גופנית; (ב) פגיעה ברכוש; (ג) פגיעה מינית; (ד) משהו אחר...

6. אם כן, האם את/ה (א) מכיר/ה את הפוגע? (ב) לא מכיר/ה

7. האם מישהו מחבר/ה היה קרוב למעשה פשע בשכונה? (א) כן; (ב) לא

8. אם כן, האם הייתה זו: (א) פגיעה גופנית; (ב) פגיעה ברכוש; (ג) פגיעה מינית; (ד) משהו אחר...

9. אם כן, האם את/ה מכיר/ה את הפוגע? (ב) לא מכיר/ה

* לכידות קהילתית

הלכידות הקהילתית בשכונה נבדקה באמצעות ניתוח תשובות שניתנו לארבע שאלות:

1. באיזו מידה את/ה בוטח/ת בתושביה היהודים של השכונה?

2. באיזו מידה נכונים תושביה היהודים של השכונה לעזור אחד לשני?

3. באיזו תדירות את/ה מדבר/ת עם שכניך היהודים?

4. באיזו מידה את/ה מרגיש/ה, שהשכונה בה את/ה מתגורר/ת היא בית אמיתי או רק מקום לגור בו?

שאלות אלה נשענות על שאלות ממחקר של פרנקלין ואחרים (Franklin et al., 2008). מאחר שהתשובות נבדקו באמצעות מדדים שונים (מדד דיכוטומי בשתי שאלות; סולם הנע בין 1 ל-3 בשאלה אחת; סולם הנע בין 1 ל-5 בשאלה אחת), הן עברו תהליך של סטנדרטיזציה.

* מצוקה פסיכולוגית

מצוקתם הפסיכולוגית של הנחקרים נבדקה תוך עשיית שימוש במדד מקובל לצורך זה, מדד קסלר (Kessler et al., 2002). לנחקרים הוצגה השאלה הבאה: "המשפטים הבאים שואלים על הרגשתך הכללית ב-30 הימים האחרונים. בכל פריט מוצג סמן/י בבקשה בעיגול את המספר המתאר בצורה הטובה ביותר כמה זמן נמשכה ההרגשה הזאת". המספרים נעו מ-1 ל-5 (5 משמעו "כל הזמן"; 4 משמעו "רוב הזמן"; 3 משמעו "מחצית הזמן"; 2 משמעו "חלק קטן מהזמן"; 1 משמעו "בכלל לא").

הליך המחקר

המחקר נשען על מדגם מזדמן מכוון מטרה. הסוקרים פנו לתושבים שונים שנקרו בדרכם בשכונה ושאלו אם הם מוכנים להשיב על שאלות בנושא המסתננים בשכונתם ובנושא עובדים זרים במדינה. ל-172 תושבי שכונה יהודים שניאותו לבקשה חולקו שאלונים. שיעור ההיענות הסופי של התושבים שהוזמנו להשתתף ומילאו את השאלון היה מעל 80%. רק פחות מ-20% מאלה שהסוקרים פנו אליהם סירבו להשתתף בסקר או לא השלימו את מילוי השאלון. כל הנבדקים חתמו על טופס הסכמה מדעת להשתתפות במחקר. הסוקרים המתנינו במקום עד אשר הנחקרים סיימו למלא את השאלון. מחקר זה קיבל אישור מוועדת האתיקה של המחלקה לקרימינולוגיה באוניברסיטת אריאל.

ממצאים

* תחושת האיום הסמלי

הממצאים מלמדים שקצת למעלה מ-75% מן הנחקרים מסכימים במידה רבה או רבה מאוד (6 – 7 בסולם) עם ההצהרה שישאל צריכה להיות מדינה יהודית; 15.7% מסכימים איתה במידה בינונית (3-5 בסולם); ו-8.1% בלבד אינם מסכימים איתה (1-2 בסולם).

במשלים לכך הסכימו כ-34% מהמשיבים במידה רבה או רבה מאוד עם ההצהרה שבעתיד יהיה מספר העובדים הזרים במדינה כה גדול עד שהם יהוו איום על הרוב היהודי בישראל. כ-30% הביעו הסכמה בינונית עם ההצהרה הזאת ו-36% לא הסכימו איתה. ראוי, אם כן לציין, שאף כי אלה שאינם רואים בעובדים הזרים איום פוטנציאלי מהווים מיעוט, זהו מיעוט משמעותי. עוד ראוי לציין שמספרם של אלה הרואים בעובדים הזרים איום גדול או בינוני אינו שונה במידה רבה (ראו לוח 2 בהמשך). יחדיו הם מהווים שני שליש ממדגם הנחקרים.

הנתונים מלמדים גם כי ל-72% מהנחקרים (כ-42% מהמדגם) היה קשר כזה או אחר עם מסתננים או עם עובדים זרים. ברוב המקרים (70.1%) היה זה קשר עסקי, אבל ב-29.9% מהמקרים היו אלה קשרים של יחסי שכנות או חברות. קשרים אלה הותירו על 35.7% מאלה שהתנסו בכך רושם חיובי (7-6 בסולם של 7-1), על 58.6% רושם בינוני (3-5 בסולם) ועל מיעוט קטן (5.7%) רושם שלילי. לכ-58% מהנחקרים לא היה כלל קשר עם עובדים זרים.

רק למיעוט מצומצם למדי, 15 מהנחקרים (8.7% מהמדגם), היה קשר עם מסתננים. בדרך כלל היו אלה קשרי שכנות. ברוב המקרים (9 נחקרים) השאירו קשרים אלה רושם בינוני (3-5 בסולם). ב-4 מקרים הותירו רושם שלילי (1-2 בסולם), ורק בשני מקרים רושם חיובי (6-7 בסולם). אצל הרוב המכריע של הנחקרים התמצה המגע עם המסתננים בקשר עין גרידא. ניתן לומר אפוא שהמתיחות בין תושבי השכונה הוותיקים למסתננים אינה נובעת מקשרים אישיים איתם.

* תחושת האיום הממשי-כלכלי

תחושת האיום הזאת נמדדה במישור האישי, במישור השכונתי ובמישור הארצי. בחינת התשובות מלמדת דבר מעניין. במישור האישי השיבו כמחצית הנחקרים, שלדעתם אין העובדים הזרים משפיעים, או משפיעים אך במידה מועטה, לרעה על הכנסתם, על הזדמנויות התעסוקה שלהם או על זכויותיהם הסוציאליות ורווחתם האישית. ברם, התמונה שונה לגמרי במישור השכונתי והארצי. בשני מישורים אלה מחזיקים 70% ומעלה בדעה שהעובדים הזרים משפיעים לרעה לפחות במידה בינונית על הכנסתה של האוכלוסייה היהודית, על הזדמנויות התעסוקה שלה ועל זכויותיה הסוציאליות ורווחתה האישית. תמונת המצב המדומה לגבי האחר, גרועה אפוא בצורה משמעותית מתמונת המצב לגבי העצמי (ראו לוח 1).

לוח 1: התפלגות הנחקרים לגבי האיום הממשי-כלכלי (סולם 1-7)

סה"כ (%) N	משפיע (%) N	במידה בינונית (%) N	לא משפיע (%) N	
אישי M=3.21, SD=2.06				
169 (100.0)	29 (17.2)	52 (30.7)	88 (52.1)	1. גובה הכנסתך או משכורתך
170 (100.0)	34 (20.0)	48 (28.2)	88 (51.8)	2. הזדמנויות התעסוקה שלך
171 (100.0)	45 (26.3)	50 (29.2)	76 (44.5)	3. הזכויות הסוציאליות והרווחה החברתית שלך
שכונתי M= 4.15, SD=2.01				
171 (100.0)	56 (32.7)	66 (38.6)	49 (28.7)	4. גובה ההכנסה או המשכורת של תושבי השכונה היהודים
171 (100.0)	58 (33.9)	70 (40.9)	43 (25.2)	5. הזדמנויות התעסוקה של תושביה היהודים של השכונה
171 (100.0)	62 (36.2)	60 (35.1)	49 (28.7)	6. הזכויות הסוציאליות והרווחה החברתית של תושביה היהודים של השכונה
ארצי M=4.16, SD=1.93				
171 (100.0)	51 (29.8)	73 (42.7)	47 (27.5)	7. גובה ההכנסה או משכורת של תושבי ישראל היהודים
171 (100.0)	57 (33.3)	81 (47.4)	33 (19.3)	8. הזדמנויות התעסוקה של תושבי ישראל היהודים
170 (100.0)	54 (31.8)	71 (41.7)	45 (26.5)	9. הזכויות הסוציאליות והרווחה החברתית של תושבי ישראל היהודים
סה"כ M=3.81, SD= 1.85				

*** החשש מקרבנות**

החשש מקרבנות שמעורבים בה מסתננים נמדד באמצעות תשובות שניתנו ל-13 מצבים אפשריים שהוצבו בפני הנחקרים. מן התוצאות עולה כי ממוצע החשש מקרבנות הוא 3.10 (ס"ת: 1.20), הווה אומר, מעט מעל לחשש בינוני. שישה מתוך 13 המצבים שהוצבו בפני הנחקרים מהווים על סמך הממצאים את מה שניתן להגדיר כחששות עיקריים מפני קרבנות: שוד ברחוב, פריצה לבית, איומים ואלימות פיזית ברחוב, כייסות ברחוב וגרימת נזק לבית.

העובדה שמבחינה סטטיסטית ניתן להגדיר את החשש מקרבנות כבינוני לכאורה מטעה מאוד. הרבה יותר משמעותי הוא השיעור הגבוה של תושבים המביעים חשש מפגיעה פלילית כזו או אחרת: כ-60% מהנחקרים הביעו חשש כבד או כבד מאוד מכך שיפלו קרבן לשוד ברחוב או לפריצה לביתם כאשר הוא ריק מאדם. כ-55% מהנחקרים הביעו חשש גדול או גדול מאוד מכך שיפלו קרבן לאלימות פיזית ברחוב, או להטרדה ואיומים שיופנו כלפיהם ברחוב. לצורך השוואה ראוי לציין שסקר כלל ארצי של הלמ"ס העלה ש-72% מהאוכלוסייה מרגישים ביטחון בלכתם לבדם בלילה (בסוק, דטל, שמיל וקורן, 2014). כ-50% מהנחקרים בשכונה הביעו חשש כבד או כבד מאוד מכך שיפלו קרבן לכייסות ברחוב או לגרימת נזק לביתם. תחושת הביטחון בשכונה קטנה אפוא בהרבה מזו שבמישור הארצי.

שבעה מצבים אחרים היוו אף הם מקור לחששות עיקריים מפני קרבנות בקרב קבוצה גדולה, אם כי היא הקיפה פחות ממחצית הנחקרים. במצב אחד מתוכם, בלבם של למעלה מ-40% קינן חשש כבד או כבד מאוד שהם ייפלו קרבן לפריצה לביתם כאשר אחד מבני המשפחה

שוהה בו. בשישה מצבים אחרים, בלבם של 35%-37% קינן חשש כבד או כבד מאוד שהם ייפלו קרבן לתקיפה מינית ברחוב, שיכו אותם, ידקרו אותם או יירו בהם, שישדדו אותם בתוך ביתם, שיותקפו בתוך רכבם בעת נהיגה.

המצבים הטנטטיביים, שחשש הקרבנות שלצידם היה המצומצם ביותר היו פחד מרצח - כ-32% הביעו חשש גדול או גדול מאוד מפניו, ופחד מפני תקיפה מינית בתוך ביתם - כ-23% הביעו חשש כבד או כבד מאוד מפניו. בהקשר זה יש לציין כי החששות הכבדים מפני קרבנות בשכונה היה להם על מה לסמוך, שכן כ-26% מהמשיבים לשאלון הצהירו שנפלו קרבן למעשה פשע בשכונה. 61.3% מהם סבלו מפגיעה ברכושם, 22.6% מהם נפגעו פגיעה גופנית, 12.6% מהם נפגעו פגיעה מינית ו-3.2% מהם נפגעו פגיעה גופנית ומינית כאחת.

* קלקלה

תחושת הקלקלה המקננת בקרב תושבי השכונה נבדקה לגבי מגוון תופעות. הנבדקים נשאלו אם מטרדים שונים מהווים בעיה בשכונתם. ממוצע התשובות של הנבדקים היה 2.52 (ס"ת: 0.82). הבעיות המרכזיות המטרידות את התושבים היהודים בהקשר זה הן אשפה ושוטטות ושכרות ברחובות. כ-44% מהמשיבים הגדירו את האשפה כבעיה רצינית. כשליש מהמשיבים ראו באנשים המסתובבים שיכורים או שותים לשכרה ברחובות בעיה רצינית. הוא הדין בבני נוער המסתובבים ברחובות ומרעישים, וכן בבני נוער המסתובבים ברחובות באפס מעשה. בין 25% ל-28% מהנחקרים החזיקו בדעה שנוכחות עבריינים, ונדלזים, כמו גם שוטטות של בעלי חיים ובעיות תנועה ברחובות השכונה מהווים בעיה רצינית. כ-21% מהנשאלים הגדירו בניינים נטושים כבעיה רצינית; קבוצה קטנה יותר, כ-15%, ראתה בכתובות גרפיטי ובמכוניות נטושות בעיה רצינית בשכונה. קבוצת השכיחות בקרב הנחקרים נמצאה דרך כלל בין המשיבים שהאופנות המדוברת מטרידה אותם במידה קטנה או בינונית. על מחנה זה נמנו לרוב 80 משיבים ומעלה. חריגה בולטת מדפוס זה הייתה באופנויות של בניינים נטושים ומכוניות נטושות. בשני המקרים קבעה קבוצת השכיחות שאין זו בעיה כלל. מנגד, רק מיעוט קטן, פחות מ-10%, החזיק בדעה שהאשפה אינה מהווה בעיה בשכונה, ורק מיעוט - 14% סבור היה שונדלזים אינו בעיה.

* סיכון נתפס

בבחינה של המדד שבדק סיכון נתפס, הממוצע המשוקלל של כלל התשובות היה 3.05 (בסולם מ 1 עד 5, ס"ת: 1.25), הווה אומר, תחושת הסיכון של התושבים היא בינונית. לא מפליא שתחושת הסיכון הגבוהה ביותר היא בלילה. כ-56% הצהירו שהם מרגישים שהסתובבות בלילה בקרבת מקום מגוריהם כרוכה בסיכון גבוה. ושוב, יותר מאשר על הממוצע הסטטיסטי, יש לתת את הדעת על שיעורם הגבוה של הנחקרים שדיווחו על תחושת סיכון כזו או אחרת. רק כך אפשר לראות את הדברים לאשורם. כ-40% ציינו שהם מרגישים תחושת סיכון גבוהה גם כשהם נמצאים בגפם בדירתם בלילה. המעניין הוא שכרבע מהנחקרים דיווחו שאף בשעות היום מקננת בהם תחושת סיכון גבוהה כשהם נמצאים ברחובות. למעלה מ-70% מהנחקרים דיווחו שהם מרגישים סיכון להסתובב בגפם בלילה בסביבת מגוריהם (כ-56% ראו בכך סיכון גבוה וכ-16% ראו בכך סיכון בינוני), וכ-60% דיווחו שהם מרגישים סיכון אפילו להישאר ספונים בביתם בגפם בלילה (כ-40% ראו בכך סיכון גבוה וכ-20% ראו בכך סיכון בינוני). הדיווחים האלה הם אינדיקטור משמעותי מאוד כשלעצמם.

* חשיפה לפשיעה

כאמור, בהמשך לנושאים האחרים שנבדקו באמצעות השאלון ונדונו לעיל, הוצגו לנחקרים תשע שאלות שמטרתן הייתה לעמוד לא על תחושות הנחקרים אלא על השאלה האם נפלו למעשה קרבן לפשע כלשהו בשכונה, ואם כן – מה היה אופיו. הנתונים מלמדים כי למעלה מרבע מהנחקרים בשכונת התחנה המרכזית (נוה שאנן) נחשפו לפגיעה כלשהי. למעלה משני שלישים מכלל המדווחים על חשיפה לפגיעה, דיווחו שהפגיעה במקרה שלהם הייתה פגיעה ברכוש. רובם המכריע, קרוב ל-90%, לא הכירו את הפוגע. קרוב לשליש מהנחקרים דיווחו שמישהו מבני משפחתם נחשף לפגיעה כלשהי. אצל קרוב ל-80% מדובר בפגיעה ברכוש. כ-45% מהנחקרים דיווחו שבקרב חבריהם היו שחוו פגיעה כלשהי. במקרה זה שיעור הפגיעות ברכוש בלבד היה נמוך בהרבה מזה שבשני המקרים הקודמים, כ-54% בלבד. כ-94% מהמשיבים ציינו שהנפגעים לא הכירו את הפוגעים. המציאות של פגיעה ברכוש או פגיעה גופנית הייתה אפוא נוכחת מאוד בשכונה.

* לכידות קהילתית

לנוכח כל המצוקות שנדונו לעיל מעניין להתחקות אחר הלכידות הקהילתית הקיימת בשכונה. ניתוח הממצאים מעלה שחרף המצוקות הרבות, כ-57% מהנחקרים מגדירים את השכונה כ"בית", ופירוש הדבר שיש בקרבם אמפתיה עמוקה למקום. עם זאת, יש לקחת בחשבון שמשקלם של אלה הרואים בה מקום מגורים ותו לא, הוא גבוה ומקיף כ-47% מהנחקרים. ועל כך אין להתפלל לנוכח הקלקלה והבעיות השכונתיות האחרות שנדונו לעיל. שאלה נוספת שניסתה לחדד את תחושת המקום באמצעות תרגומה לשרטוט האינטראקציה האנושית עם הזולת, צמצמה במקצת את שיעורם של מי שמתנהגים הלכה למעשה כמו "בבית". כ-47% ציינו שאנשים מסייעים זה לזה בשכונה; כ-53% ציינו שכל אחד חי "לעצמו". ובכל זאת, כ-57% מהנחקרים דיווחו על אינטראקציה מילולית עם השכנים על בסיס יומיומי או על בסיס של 1-3 פעמים בשבוע. משקלם של המסתגרים באמת, המשוחחים עם שכניהם פחות מפעם בחדש, עמד על 20% בלבד. מעבר לכך, באמצעות התצהיר שנועד לחדד את השאלה "באיזו מידה ניתן באמת לסמוך על השכנים", הוברר ש-53% אמנם מחזיקים בדעה שניתן לסמוך על עזרת השכנים במידה רבה. שיעור המסתייגים מכך עומד על כ-25%. ניתן אם כן לומר שהלכידות הקהילתית בשכונה היא בינונית.

יתרה מזאת, בסעיף "חשיפה לפשיעה", צויין כי כ-26% מהנחקרים דיווחו שהם עצמם נפלו קרבן לפשיעה בשכונה, כ-31% דיווחו שמישהו מבני משפחתם נפל קרבן לפשיעה בשכונה, וכ-45% דיווחו שמישהו מחבריהם נפל קרבן לפשיעה בשכונה. ניתן להניח בהירות שהלכידות הקהילתית הבינונית היא, כנראה, פועל יוצא של שיעורי הפשיעה האלה, אותם הכירו התושבים לא מהסטטיסטיקה היבשה אלא מהתנסותם בחיי היומיום.

* מצוקה פסיכולוגית

המצוקה הפסיכולוגית של תושבי השכונה נמדדה באמצעות תגובתם ל-10 מצבים שונים (ראו לוח 2), שנועדו לציין את הרגשתם ושאותם היו אמורים לציין בשאלון בסולם שנע בטווח 1-5, כאשר 5 פירושו "כל הזמן", ו-1 פירושו "בכלל לא" (Tanaka & Huba, 1984; Veit & Ware, 1983). במילים אחרות, ככל שהציון גבוה יותר, המצב גרוע יותר. ברמת המקור הכלל שכונתית מצביעים הנתונים על מדד מצוקה פסיכולוגית בינוני-גבוה (3.71). עם זאת, ברור מאליו שהשונויות בין מדדי המצבים השונים המרכיבים את המדד הכללי היא גדולה למדי ונעה בין 3.49 במקרה

של "הרגשת עייפות בלי סיבה ממשית", לבין 4.32 במקרה של "הרגשת כל-כך מדוכא, ששום דבר לא יכול היה לשמח אותך".

לוח 2: מדדי המצוקה הפסיכולוגית בשכונה על-פי מרכיביהם השונים (N=172)

סוג מצוקה	מספר	מינימום	מקסימום	SD	M
הרגשת עייף בלי סיבה ממשית	118	1.00	5.00	1.12	3.49
הרגשת עצבני	117	1.00	5.00	1.11	3.58
הרגשת עצבני כל כך ששום דבר לא יכול היה להרגיע אותך	118	1.00	5.00	1.05	4.18
הרגשת חוסר תיקווה	118	1.00	5.00	1.11	4.00
הרגשת חסר מנוחה וחוסר שקט	115	1.00	5.00	1.11	3.72
הרגשת חסר מנוחה כל כך שלא יכולת לשבת במקום אחד	118	1.00	5.00	1.12	4.01
הרגשת מדוכא	118	1.00	5.00	1.01	4.04
הרגשת כל כך מדוכא ששום דבר לא יכול היה לשמח אותך	118	1.00	5.00	1.01	4.32
הרגשת שכל דבר מחייב מאמץ	118	1.00	5.00	1.16	3.62
הרגשת חסר ערך	118	1.00	5.00	1.01	4.28
מצוקה כללי	112	1.00	6.00	1.00	3.71

הרבה יותר מעניינים שיעורי הסובלים ממרכיבי המצוקה הפסיכולוגית לאורך זמן. כאשר בודקים את תמונת המצב מנקודת מבט זו, מסתבר שהרגשת 'עייפות ללא סיבה' היא גורם המצוקה השכיח ביותר: 45% מהנחקרים דיווחו שהם סובלים מעייפות כזאת לפחות במחצית הזמן. הגורם השני בחומרתו הוא הרגשת העצבנות. כ-44% מהנחקרים דיווחו שהדבר מציק להם לפחות במחצית הזמן. שני גורמים נוספים בלטו בחומרתם. כ-39% דיווחו שהם סובלים מתחושת 'חוסר מנוחה' ו'חוסר שקט' לפחות במחצית הזמן. הוא הדין לגבי ההרגשה ש'כל דבר מחייב מאמץ'. כלומר, ארבעה מתוך עשרת המאפיינים של מצוקה פסיכולוגית הטרידו את הנחקרים לאורך זמן – לפחות במחצית מהזמן. שלושה מאפיינים נמצאו בעלי השפעה מצומצמת: 'חוסר ערך', 'דיכאון' ו'חוסר תקווה'. 80% מהנחקרים דיווחו שאינם סובלים כלל מתחושת חוסר ערך, או שהם סובלים ממנה רק בחלק קטן מהזמן. קצת למעלה מ-70% ציינו שמעולם לא הרגישו מדוכאים, או הרגישו כך רק בחלק קטן מהזמן. הוא הדין לגבי ההרגשה של חוסר תקווה.

קשרים בין משתני המחקר

בבחינת הקשר בין משתני המחקר נמצאו מתאמים מובהקים בין מצוקה פסיכולוגית לבין כלל משתני המחקר למעט חשיפה לפשיעה. מן המתאמים ניתן ללמוד כי ככל שמידת האיום (סמלי וממשי-כלכלי) רבה יותר, ככל שהחשש מקרבנות רב יותר, ככל שרמת הקלקלה נתפסת כגבוהה יותר, ככל שמידת הסיכון נתפסת כגבוהה יותר, וככל שהלכידות הקהילתית נמוכה יותר, כך רמת המצוקה גבוהה יותר, מה שאינו מפליא. עוד ניתן לראות כי קיים מתאם חיובי בין שני סוגי האיום השונים (סמלי וממשי-כלכלי): ככל שהאחד נתפס גבוה יותר, כך גם האחר. מתאמים חיוביים קיימים גם בין סוגי האיום השונים לבין החשש מקרבנות, קלקלה ותפיסת הסיכון. ככל שהאחד גבוה יותר כך גם האחרים. מתאמים שליליים נמצאו בין מידת האיום הסמלי עקב מספר העובדים הזרים, ומידת האיום הממשי-כלכלי, לבין לכידות קהילתית. הווה אומר, ככל שהראשונים גבוהים יותר, כך נתפסת רמת הלכידות הקהילתית כנמוכה יותר. מתאמים חיוביים וגבוהים בעוצמתם נמצאו בין החשש מקרבנות, קלקלה ותפיסת הסיכון. ככל

דרום-תל-אביב: שטח הפקר או "הרפובליקה האפריקנית הראשונה בציון"? הגירה 6 | תשע"ו

שהאחד גבוה יותר כך גם האחרים. מתאמים שליליים נמצאו ביניהם לבין לכידות קהילתית. ככל שרמת הלכידות הקהילתית נתפסת גבוהה יותר, כך החשש מקרבנות, תפיסת הקלקלה ותפיסת הסיכון נמוכים יותר. לבסוף, מתאמים חיוביים נמצאו בין סוגי החשיפה השונים לפשיעה. ככל שהאחד גבוה יותר, כך גם האחרים. חשיפה לפשיעה כמעט ולא נמצאה קשורה למשתני המחקר האחרים (ראו לוח 3).

לוח 3: המתאמים הסטטיסטיים בין משתני המחקר השונים

איום סמלי- עקב מספר העובדים הזרים	איום סמלי- מדינת ישראל	איום ממשי- כלכלי	חשש מקרבנות	קלקלה	סיכון נתפס	לכידות קהילתית	חשיפה אישית לפשיעה	חשיפה של בן משפחה לפשיעה	חשיפה של חבר/ה לפשיעה
מצוקה איום סמלי- עקב מספר העובדים הזרים	.18*	.16*	.25**	.29***	.36***	.30***	-.26***	.07	.05
איום סמלי- מדינת ישראל יהודית		.22**	.44***	.40***	.31***	.36***	-.31***	-.09	.06
איום ממשי- כלכלי			.34***	.35***	.20**	.21**	-.01	.05	-.07
חשש מקרבנות				.54***	.47***	.43***	-.17*	.06	.19*
קלקלה					.49***	.62***	-.20**	.10	.17*
סיכון נתפס						.53***	-.24**	.10	.03
לכידות קהילתית							-.15*	.04	.03
חשיפה אישית לפשיעה								-.02	.09
חשיפה של בן משפחה לפשיעה									.28***
									.31***
									.29***

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

סיכום דיון

במרכז המאמר עומדת שאלת מחקר אודות תחושה של חוסר ביטחון בקרב תושבי השכונה הוותיקים לנוכח השינויים בסביבתם הקרובה ולאחר שורת פגיעות שפגעו תושביה במסתננים האפריקנים הרבים שהשתקעו בה. מצב מיוחד זה העלה שורת שאלות ונושאים, אחריהם ביקשו החוקרים להתחקות.

תמונת המצב שהתקבלה מבחינת רווחתם של תושבי השכונה לגבי תחושת האיום הממשי-כלכלי מעידה על דיפרנציאציה במישורים השונים של האיום. תחושת האיום והתפיסה לפיה העובדים הזרים משפיעים לרעה על גובה ההכנסה או התעסוקה חזקים יותר דווקא כשמדובר בשכונה או במדינה ופחות כשמדובר בפרט עצמו. ממצא זה עולה בקנה אחד עם ממצאי מחקרים המצביעים על ההשפעה שיש למהגרי עבודה על תחושת הסיכון הממשי-כלכלי במישור הכלל ארצי גם בארצות אחרות (Quillian, 1995; Zimmermann, 1995; Zuniga & Hernandez-Leon, 2005; Pettigrew, 1998).

התמונה שהתקבלה לגבי האיום על קיומה של המדינה היהודית מצביעה על אמונה חזקה לפיה ישראל צריכה להיות מדינה יהודית לצד הסכמה עם ההצהרה, שמספר העובדים הזרים יהיה בעתיד כה גדול, עד שיהווה איום על הרוב היהודי. נושא האיום על הזהות הלאומית אינו מפתיע והוא בא לידי ביטוי בלא מעט מאמרים בספרות הסוציולוגית שעניינם פועלים זרים בארצות שונות (Meyers, 2000; Schnapper, 1994; Sides & Citrin, 2007; Kaya & Karakoc, 2012). אשר לחשש תושבי השכונה מקרבנות, מתקבלת תמונה קודרת בהרבה. החשש ליפול קרבן היה גבוה ובא לידי ביטוי במגוון של מצבי סיכון שהוצגו בפני הנבדקים. בנקודה זו אותרה, אם כן, בעייה שכונתית רצינית. כמו בנקודות אחרות שנבדקו, השכונה אינה יוצאת דופן. על כך מלמדים מחקרים רבים שנעשו בארצות אחרות (Gibson, Zhao, Lovrich & Gaffney, 2002; Covington & Taylor, 1991; Baba & Austin, 1989; Hartnagel, 1979).

לא פחות בעייתית התמונה שהתקבלה מתשובות הנחקרים לגבי סוגיית הקלקלה בשכונה. הבעיות המרכזיות המטרידות את התושבים היהודים בדרום-תל-אביב באות לידי ביטוי ביחס לתנאים הפיזיים (לכלוך, זבל, בנינים נטושים) וביחס לגורמים עברייניים (שוטטות ושיכרות ברחובות, עבריינות, ונדלים). ראוייה לציון העובדה שהאופנויות המוזכרות כמטרדים כבדים על-ידי הנחקרים בדרום-תל-אביב נחשבות כאלה גם בארצות הברית (Knowles, 2002).

השילוב של מה שהסוציולוגיה, הקרימינולוגיה והפסיכולוגיה מכנות סיכון נתפס עם חשיפה לפשיעה הוא אינדיקטור מובהק למצוקה השוררת בשכונה. כבר בשנת 1989 גילה מחקר העוסק בשיקום שכונות מצוקה בישראל, כי הסיכון הנתפס והחשיפה לפשיעה הם בעייה ראשונה במעלה בעיני תושבי השכונה (Menahem & Spiro, 1989). הצירוף הזה של סיכון נתפס וחשיפה לפשיעה כרעה חולה בעיני התושבים בשכונות מצוקה שכיח בארצות הברית לא פחות (Mijanovich & Weitzman, 2003). יתרה מכך, הצירוף הזה אינו רק בעיה ראשונה במעלה בעיני מי שנשאל על הנושא, הוא גם משפיע בפועל על בריאותם הפיזית והנפשית של התושבים ועל תחושת הרווחה שלהם. במחקר שפורסם לאחרונה בארצות הברית נמצא כי חל שינוי מובהק לטובה במצבם הפיזי והנפשי של מי שעברו משכונות בהן שוררת מצוקה קשה לשכונות שבהן המצוקה פחות קשה (Ludwig et al., 2012).

כמו במקרה של משתנים אחרים שנבדקו, בשכונה שנחקרה נמצאו גם במקרה זה אינדיקטורים לבעייתיות גבוהה. לצד תחושת הסיכון המתלווה אצל חלק לא מבוטל של התושבים לשהייה בגפם בלילה או אפילו להימצאות לבד בביתם בלילה, מראים הממצאים כי גם החשיפה האובייקטיבית לפשיעה בשכונה היא יחסית גבוהה, הן של הנחקרים והן של קרוביהם. כאמור, תחושת הסיכון הנתפס אופיינית מאוד לתושבי שכונות מצוקה בארצות אחרות (May, Radar & Goodrum, 2010; Williams Reid & Konrad, 2004), וכך גם הפחד מפשיעה (McPherson, 1978; Liska, Lawrence & Sanchirico, 1982).

על אף הבעייתיות שעלתה משלל הנושאים שנבדקו בשכונה ותוארו לעיל, מעל למחצית מהמשתתפים במחקר הגדירו את שכונתם כ"בית" וציינו שניתן לסמוך על עזרת השכנים כשזקוקים לה. הנתונים החיוביים הללו אינם מילתא זוטרתא, והם משקפים את הפוטנציאל החיובי של השכונה, שעשוי להתפתח אם ישתנו הנסיבות.

עם זאת, נראה כי אין בכך כדי למתן את הרמה של תחושת המצוקה בה שרויים התושבים. שכן ככלל, הם מדווחים על מצוקה במידה לא מועטה (אף שנמצאה שונות גדולה למדי בין המרכיבים השונים של המדד הכללי), מצוקה שבאה לידי ביטוי גם בקשרים (מתאמים) הרבים שנמצאו בינה ובין משתני המחקר השונים. בדומה למסקנות מן הספרות הענפה

המדברת על הקשר בין רב-בעייתיות שכונתית מצד אחד לבין מצוקה פסיכולוגית בקרב התושבים מצד שני (Mirowsky & Ross, 2003; Hill & Angel, 2005; Aneshensel & Sucoff, 1996), גם ממצאי המחקר הנוכחי מצביעים על הקשר שבין רווחה נפשית ותחושה של ביטחון ומגורים בסביבה בטוחה.

לסיכום הדיון, המחקר אישש כי הן במה שנוגע לאיום הסמלי והן במה שנוגע לסיכון הממשי, השכונה שנבדקה אינה שונה בתחושות תושביה ובתגובותיהם משכונות דומות בארצות אחרות. ניתן לשער כי מה שמחדד את המציאות השכונתית ואת הממצאים שעלו ממנה הוא המציאות המיוחדת של ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי, ובנוסף לכך, ישראל היא מדינתו של עם הרואה עצמו כקהילת קרבנות ומגלה משום כך רגישות גבוהה ביותר לייחודיותו, כמו גם חשש גבוה מאוד לפגיעה בו. יש בעולם לא מעט מדינות נוספות המגדירות עצמן כמדינות לאום. ייחודיותה של ישראל היא בתודעת השואה המהווה חלק בלתי נפרד מזוהותה הלאומית של קבוצת הרוב שלה (אלון, 1981; Resnik, 2003; Berenbaum, 1992; Chaumont, 1997).

מתוך תודעת הקרבנות הזאת צצה ועלתה השאלה הגדולה שהעלתה בספרה רות אמיר (2012): האם מסוגלת ישראל כקהילת קרבנות בלתי מפויסת להרחיק ראות מעבר לסבלה שלה ולהבחין גם בסבלו של הזולת? או שמא מקדשים הישראלים את קרבנותם ומשתמשים בה כדי להתעלם מעוולות שהם עושים לאחרים? מעבר לכך, במאמר מעניין שפרסם יונתן פז (Paz, 2011) הוא עמד על המתח העז הקיים בחברה הישראלית בין הלאומיות האתנית מצד אחד לבין ההומניטריות שהיא תולדה של ניסיון השואה מצד שני. בסוגיה זו הוא רואה תהליך דו-שלבי. לדידו, השלב הראשון התאפיין בהזדהות הציבור הישראלי עם הסודנים והאפריקנים האחרים שנפגעו מרצח עם. ההזדהות הזאת הייתה לכאורה פועל יוצא של שותפות גורל. כפי שהעם היהודי נפל קרבן לרצח עם, כך נפלו קרבן גם הסודנים ושאר האפריקנים. אבל מספרם הגדול של המסתננים שהגיעו ארצה הביא לכך, שבסופו של דבר, זהו השלב השני לדידו, גברה האתנוצנטריות הישראלית על ההומניטריות. הסודנים והאפריקנים האחרים היו לזרא לציבור הישראלי, זאת לאחר שנשחק משקל הזכות של המכנה המשותף של רצח העם. הנקודות האלה מאירות באור מיוחד את יחסם של תושבי השכונה היהודים למסתננים ולעובדים הזרים. הן ייחודיות למציאות הישראלית.

מאמר זה תיאר מזוויות שונות את עמדותיהם של התושבים היהודים של שכונה בדרום-תל-אביב כלפי המסתננים והעובדים הזרים המתגוררים בקרבם. לאור התיאור הזה ותמונת המצב העולה ממנו מתעוררות כאן שתי שאלות: ראשית, האם הישראלים המתגוררים במקומות אחרים בישראל יחוו בנסיבות כאלה תחושות מצוקה הדומות לאלה של תושבי דרום-תל-אביב? שנית, האם ישראלים בעלי רקע חברתי-כלכלי שונה מזה של תושבי השכונה שנבדקה יפגינו עמדות שונות כלפי סודנים ואפריקנים אחרים? שתי השאלות מעניינות וראויות למחקר נפרד.

רשימת מקורות

עיון ומחקר

אזר, מ' (2004). *מילון אבן-שושן, המילון החדש*. תל-אביב: עם עובד, כינרת-זמורה-ביתן, דביר, ידיעות אחרונות.

אלון, ע' (1981). *הישראלים*. ירושלים: אדם.

אמיר, ר' (2012). *הפוליטיקה של הקרבנות: תיקון עוולות היסטוריות בישראל*. תל-אביב: רסלינג.

- ברכה, א' (תשנ"ח). ספק מסכנים, ספק מסוכנים: המסתננים, החוק ובית המשפט העליון 1948 – 1954. *עיוני משפט*, כ"א(2), 385-333.
- נתן, ג' (2012). *פיזורם הגיאוגרפי של מסתננים ומבקשי מקלט בישראל*. ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע.
- סמיונוב, מ' ולרנטל, ת' (תשס"ה). הגירת עובדים לישראל: מקורות ותוצאות. בתוך: א' בראלי, ד' גוטווין וט' פרילינג (עורכים), *חברה וכלכלה א' (עמ' 217-231)*. שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל ויד יצחק בן צבי.
- צבר, ג' (2008). "לא באנו להישאר" - מהגרי עבודה מאפריקה לישראל ובחזרה. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- קמפ, א' וכפיר, נ' (2012). הפוליטיקה של רפורמות והבניית בעיה חברתית: מגמות במדיניות הגירת עבודה בישראל בשנות האלפיים. *מגמות, מ"ח(3-4)*, 572-535.
- קמפ, א' ורייכמן, ר' (2007). *עובדים זרים: הכלכלה הפוליטית של הגירת עבודה בישראל*. ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- קריצמן-אמיר, ט' (2013). תפקידו של בית המשפט בעיצוב מדיניות המקלט של מדינת ישראל. *מעשי משפט, ה*, 175-192.
- קריצמן-אמיר, ט' (2014). נרטיבים ושינוי חברתי בפסיקת בית-המשפט העליון בעניין משטר האשרות החל על מהגרי-עבודה בישראל: מבג"ץ הכבילה לבג"ץ מהגרת-העבודה ההרה. *משפט ועסקים, י"ח, 1-7*. /כרך-יח/ idclawreview.org/category/ . נדלה ב-13.1.2015.
- רוזנהק, ז' (1999). מהגרי עבודה במדינת הרווחה הישראלית: מגמות הדרה והכלה. *ביטחון סוציאלי, 56*, 112-97.
- Aneshensel, C.S., & Sucoff, C.A. (1996). The neighborhood context of adolescent mental health. *Journal of Health and Social Behavior*, 37, 293-310.
- Baba, Y., & Austin, D.M. (1989). Neighborhood environmental satisfaction, victimization, and social participation as determinants of perceived neighborhood safety. *Environment and Behavior*, 21(6), 763-780.
- Berenbaum, M. (1992). The uniqueness and universality of the Holocaust. In: J. Freedman-Apsel & H. Fein (Eds.), *Teaching about genocide* (pp. 6-9). Ottawa: University of Ottawa, Human Rights Centre.
- Bohenke, K., Hagan, J., & Helfer, G. (1998). On the development of xenophobia in Germany: the adolescent years. *Journal of Social Issues*, 54, 585-602.
- Canetti-Nisim, D., & Pedahzur, D. (2003). Contributory factors to political xenophobia in a multi-cultural society: The case of Israel. *International Journal of Intercultural Relations*, 27, 307-333.
- Chaumont, J.M. (1997). *La concurrence de victimes - genocide, identite, reconnaissance*. Paris: Decouverte.
- Covington, J., & Taylor, R.B. (1991). Fear of crime in urban residential neighborhoods. *The Sociological Quarterly*, 32(2), 231-249.
- Ford, G. (1992). *Fascist Europe: The rise of racism and xenophobia*. London: Boulder.
- Franklin, T.W., Franklin, C.A., & Fearn, N.E. (2008). A multilevel analysis of the vulnerability, disorder and social integration models of fear of crime. *Social Justice Research*, 21(2), 204-227.
- Gibson, C.I., Zhao, J., Lovrich, N.P., & Gaffney, M.J. (2002). Social integration, individual perceptions of collective efficacy, and fear of crime in three cities. *Justice Quarterly*, 19(3), 537-564.

- Gray, E., Jackson, J., & Farrall, S. (2008). Reassessing the fear of crime. *European Journal of Criminology*, 5(3), 363-380.
- Gray, E., Jackson, J., & Farrall, S. (2011). Feelings and functions in the fear of crime: Applying a new approach to victimisation insecurity. *British Journal of Criminology*, 51(1), 75-94.
- Hartnagel, T.F. (1979). The perception and fear of crime: Implications for neighborhood cohesion, social activity, and community affect. *Social Forces*, 58(1), 176-193.
- Hill, T.D., & Angel, R.J. (2005). Neighborhood disorder, psychological distress, and heavy drinking. *Social Science and Medicine*, 61(5), 965-975.
- Horowitz, M., & Rabbie, J.M. (1989). Stereotypes of groups, group members and individuals in categories: A differential analysis. In: D. Bar-Tal, C. Graumann, A. Kruglanski & W. Stroebe (Eds.), *Stereotyping and prejudice*. New York: Springer.
- Jackson, J. (2005). Validating new measures of the fear of crime. *International Journal of Social Research Methodology*, 8(5), 297-315.
- Kaya, Y., & Karakoc, E. (2012). Civilizing vs. destructive globalization? A multi-level analysis of anti-immigrant prejudice. *International Journal of Comparative Sociology*, 53(1), 23-44.
- Kessler, R.C., Andrews, G., Colpe, L.G., Hiripi, E., Mroczek, D.K., Normand, S.L.T., Walters, E.E., & Zaslavsky, A.M. (2002). Short screening scales to monitor population prevalence's and trends in non-specific psychological distress. *Psychological Medicine*, 32, 959-976.
- Knowles, J. (2002). *State of crime and Justice in Ohio*. Ohio, US: Ohio Office of Criminal Justice Services.
- Liska, A., Lawrence, J., & Sanchirico, A. (1982). Fear of crime as a social fact. *Social forces*, 60, 760-770.
- Ludwig, J., Duncan, G.J., Gennetian, L.A., Katz, L.F., Kessler, R.C., Kling, J.R., & Sanbonmatsu, L. (2012). Neighborhood effects on the long-term well-being of low-income adults. *Science*, 337(6101), 1505-1510.
- May, D.C., Radar, N.E., & Goodrum, S. (2010). A gendered assessment of the "Threat of victimization": Examining gender differences in fear of crime, perceived risk, avoidance, and defensive behaviors. *Criminal Justice Review*, 10(25), 150-162.
- McLaren, L.M. (2003). Anti-immigrant prejudice in Europe: Contact, threat perception and performances for the exclusion of migrants. *Social Forces*, 81(3), 909-936.
- McPherson, M. (1978). Realities and perception of crime at the neighborhood level. *Victimology: An International Journal*, 3, 321-328.
- Menahem, G. (1989). Urban neighborhoods and the quest for community: Implications for policy and practice. *Community Development Journal*, 24(1), 29-39.
- Meyers, E. (2000). Theories of international immigration policy – A comparative analysis. *International Migration Review*, 34(4), 1245-1282.
- Mijanovich, T., & Weitzman, B.C. (2003). Which "broken windows" matter? School, neighborhood and family characteristics associated with youth's feelings of unsafety. *Journal of Urban Health*, 80(3), 400-415.
- Mirowsky, J., & Ross, C.E. (2003). *Social causes of psychological distress*. NY: Aldine de Gruyter.

- Nyamnjoh, F.B. (2006). *Insiders and outsiders: Citizenship and xenophobia in contemporary southern Africa*. NY: Zed Books.
- Paz, Y. (2011). *Ordered disorder: African asylum seekers in Israel and discursive challengers to an emerging refugee regime*. Geneva, Switzerland: UNHCR.
- Pedahzur, A., & Yishai, Y. (1999). Hatred by hated people: Xenophobia in Israel. *Studies in Conflict and Terrorism*, 22, 101-117.
- Pettigrew, T.E. (1998). Reaction toward the new minorities of Western Europe. *Annual Review of Sociology*, 24, 77-103.
- Quillian, L. (1995). Prejudice as a response to perceived group threat: Population composition and anti-immigrant and racial prejudice in Europe. *American Sociological review*, 60, 586-611.
- Raijman, R. (2010). Prejudice, social distance and discriminatory attitudes towards labour migrants in Israel. In: M. Shechory, S. Ben-David & D. Soen (Eds.), *Who pays the price? Foreign workers, society, crime and the law* (pp. 11-24). New York: Nova Science Publishers.
- Raijman, R., & Semyonov, M. (2004). Perceived threat and exclusionary attitudes towards foreign workers in Israel. *Ethnic and Racial Studies*, 27, 780-799.
- Resnik, J. (2003). Sites of memory of the Holocaust: Shaping national memory of the education system in Israel. *Nations and Nationalism*, 9, 297-317.
- Reynolds, V. (1987). *The sociobiology of ethnocentrism: Evolutionary dimensions of xenophobia, discrimination, racism, and nationalism*. England: Routledge and Kegan Paul.
- Scheepers, P., Gijsberts, M., & Coenders, M. (2002). Ethnic exclusionism in European countries: Public opposition to civil rights for legal migrants as response to perceived ethnic threat. *European Sociological Review*, 18(1), 17-34.
- Schnapper, D. (1994). The debate on immigration and the crisis of national identity. *West European Politics*, 17(2), 127-139.
- Semyonov, M., Raijman, R., & Gorodzeisky, A. (2006). The rise of anti-foreigner sentiment in European societies: A cross-national multi-level analysis. *American Sociological review*, 71(3), 426-449.
- Semyonov, M., Raijman, R., & Yom-Tov, A. (2002). Labor market competition, perceived threat, and endorsement of economic discrimination against foreign workers in Israel. *Social Problems*, 49(3), 416-431.
- Semyonov, M., Raijman, R., Yom-Tov, A., & Schmidt, P. (2004). Population size, perceived threat, and exclusion: A multiple-indicators analysis of attitudes toward foreigners in Germany. *Social Science Research*, 33, 681-701.
- Sherif, M. (1966). *Group conflict and cooperation*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Sides, J., & Citrin, J. (2007). European opinion about immigration: The role of identities, interests and information. *British Journal of Political Science*, 37(3), 477-504.
- Stephan, W.G., & Stephan, C.W. (2000). An integrated threat theory of prejudice. In: S. Oskamp (Ed.), *Reducing prejudice and discrimination* (pp. 33-46). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Publishers.

- Stephan, W.G., Ybarra, O., Martinez, C.M., Schwarzwald, J., & Tur-Kaspa, M. (1998). Prejudice toward immigrants to Spain and Israel – An integrated threat theory. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29(4), 559-576.
- Tanaka, J.S., & Huba, G.J. (1984). Confirmatory hierarchical factor analyses of psychological distress measures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46(3), 621-635.
- Ternovtsov, I., & Soen, D. (2011). Migrant workers in Israel: State policy and information assurance concerning foreign labour. In: *Intercultural ties in higher education and academic teaching* (pp. 344-362). Ariel: Ariel University Center of Samaria.
- Veit, C.T., & Ware, J.E. (1983). The structure of psychological distress and well-being in general populations. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 51(5), 730-742.
- Wilcox Rountree, P. (1998). A reexamination of the crime-fear linkage. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 35(3), 341-372.
- Williams Reid, L., & Konrad, M. (2004). The gender gap in fear: Assessing the interactive effects of gender and perceived risk on fear of crime. *Sociological Spectrum*, 24(4), 399-425.
- Wimmer, A. (1997). Explaining xenophobia and racism: A critical review of current research approaches. *Ethnic and Racial Studies*, 20, 17-41.
- Zimmermann, K.F. (1995). Tackling the European migration problem. *The Journal of Economic Perspectives*, 9(2), 45-62.
- Zuniga, V., & Hernandez-Leon, R. (2005). *New destinations: Mexican immigration in the United States*. New York: Russell Sage.

עיתונות ואחרים

- בן-דיין, א' (2013). ומה עם תושבי דרום ת"א? הארץ מקוון, 8.8.2013.
- בסוק, מ', דטל, ל', שמיל, ד' וקורן, א' (2014). מוציאים יותר על בריאות, מחזיקים יותר מכונות ומשלמים יותר על דיו. *The Marker*, 19-18, 23.9.2014.
- ברנר, נ' ופיילר, ב' (2012). מהומה ועצורים בהפגנה בדרום-תל-אביב: זרים הותקפו. *Ynet*, 23.5.2012.
- גורן, י' (2011). מאות מתושבי שכונות דרום ת"א קיימו צעדה במחאה על התרשלות הממשלה בטיפול במסתננים. *Nrg*, 6.4.2011.
- גלובס (2012). מהומות אלימות בהפגנה נגד המסתננים. 17 איש נעצרו. *גלובס*, 24.5.2012.
- גלזר, ה' (2014). מאי גולן לא מוכנה לתת לשמאלנים להחליט למי מגיעות זכויות אדם. *הארץ* מקוון, 17.1.2014.
- גרונר, א' (2013). עולם הפוך: הותקפו בידי מסתננים ונעצרו בחשד לתקיפה. *הקול היהודי*, 12.6.2013.
- האתר הקהילתי של שכונות דרום-תל-אביב (2013). מהומות בתום הדיון בעתירה נגד שיחרורם של מסתננים לשכונות דרום-תל-אביב. www.south-tlv.co.il/article12161 נדלה: 10.7.14.
- הוועדה לבחינת בעיות העובדים הזרים (2012). פרוטוקול מס' 84: התמודדות המשטרה עם קהילת הזרים ומבקשי המקלט בגוש דן. ירושלים: הכנסת, 19.032.
- הכט, ר' (2014). האוויר נהיה קצר. *הארץ*, עמ' 2, 16.7.2014.
- הכנסת (2003). פרוטוקול מס' 1 משיבת הוועדה לבעית העובדים הזרים, 20 במאי. ירושלים.

- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2012). דמוגרפיה של ישראל. צרופה בתוך דמוגרפיה של ישראל, ויקיפדיה. נשלף ב-29.07.14
- זינגר, צ' (2012). תושבי דרום ת"א בכנסת: 'אדי הדלק באוויר ואנחנו לפני מהומות לו אנג'לס'. *מגפון*, 21.5.2012.
- זיתון, י' (2010). הפגנה נגד מסתננים בת"א: עימות ו"ביבי הביתה". *Ynet*, 21.12.2010.
- כספית, ב' (2013). כך החרפה בעיית המסתננים והפכה את דרום תל-אביב לשטח הפקר. *סופהשבוע* מקוון, 19.5.2013.
- מורג, ג' ואפרים, ה' (2012). תסכול בדרום ת"א: הבטיחו פתרון לפשע, וכלום. *Ynet*, 31.12.2012.
- מורג, ג' ופיילר, ב' (2012). מפגיני ימין חשבו שאתיופי הוא סודני והיכו אותו. *Ynet*, 30.5.2012.
- עיריית תל-אביב-יפו (2008). שנתון סטטיסטי 2008, מס' 47. תל-אביב.
- עיריית תל-אביב-יפו (2013). שנתון סטטיסטי, מס' 52. תל-אביב.
- פרץ, ס' (2014). דאון טאון ת"א מתקרב לרתיחה. *הארץ* מקוון, 9.1.2014.
- רשות האוכלוסין וההגירה (2012).
- רשות האוכלוסין וההגירה (2014). נתוני זרים בישראל. ירושלים: האגף לתכנון מדיניות.